

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCE

Абдуллаева Р.

**ГРАММАТИКАЛЫК ЖАКТАН СҮЙЛӨМГӨ МҮЧӨ БОЛО АЛБАГАН СӨЗДӨР
КАТЫШКАН СҮЙЛӨМДӨРДҮ ӨЗДӨШТҮРҮҮ**

Абдуллаева Р.

**ИЗУЧЕНИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С УЧАСТИЕМ СЛОВ, КОТОРЫЕ С
ГРАММАТИЧЕСКОЙ СТОРОНЫ НЕ МОГУТ ВЫПОЛНЯТЬ ФУНКЦИЮ ЧЛЕНОВ
ПРЕДЛОЖЕНИЙ**

R. Abdullaeva

**LEARNING THE SENTENCES WITH THE ASSISTANCE OF WORDS WHICH AT
GRAMMATICAL PART CANNOT PERFORM THE MAIN PARTS OF THE SENTENCES**

УДК: 811.161.7

Макалада кыргыз тилиндеги сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдү окутуунун ыңгайлуу жолдору сунушталды. Алардын өзгөчөлүктөрүн так айрымалоодо каратма, киринди, сырдык сөздөрдүн семантикалык мааниси жана интонациясы негиз болоору жөнүндөгү маалыматтар камтылды.

Негизги сөздөр: грамматика, сүйлөм, сүйлөм мүчөсү, каратма сөз, киринди сөз, сырдык сөз, пунктуация, лексика, семантика.

В статье предложены удобные пути обучения слов, которые не могут выполнять функцию членов предложения. В особенности были показаны материалы, в котором семантический смысл и интонация были бы основой обращений водных слов и междометий.

Ключевые слова: грамматика, предложение, члены предложения, обращения, водные слова, междометия, пунктуация, лексика, семантика.

In this article has suggested the suitable ways of teaching words, which cannot be the main parts of the sentences. At exact defining their peculiarities has been shown the materials, in which will be foundation the semantic and the intonation of address, introductory and exclamatory words.

Key words: grammar, sentence, the main parts of the sentences, address, introductory words, exclamatory words, punctuation, vocabulary, semantics.

Окутуу процессинде эң алгач сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр катышкан сүйлөмдөр жөнүндө окуучуларга маалымат берилет. Андан ары алардын грамматикалык өзгөчөлүгүнүн ар башка экендиги, суроого жооп болуп түшпөгөндүгү, тыныш белгилеринин коюлушу, сүйлөмдүн жалпы мазмунуна таандык болуп айтылышы жагынан жалпы окшоштуктары жана айрымачылыктары бар экендигин, мугалим эске алуусу керек. Демек, сүйлөмдө сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албаган, тигил же бул сөз менен байланышпай, ой-пикирдин жалпы мазмунуна гана тиешелүү болуп айтылган сөздөр да

боло тургандыгын мисалдар менен түшүндүрөт: «Биз назик обондорду алыстан угуп турдук «деген сүйлөмдү төмөнкүлөр менен салыштырып көрөлү:

1. *Курбулар*, биз назик обондорду алыстан угуп турдук.

2. *Менин оюмча*, биз назик обондорду алыстан угуп турдук.

3. *Баракелде!* Биз назик обондорду алыстан угуп турдук.

К и м ? – *биз* – ээ; э м н е б о л д у к ? – *угуп турдук* баяндооч; к а й д а н угуп турдук? – *алыстан* – бышыктооч; э м н е л е р д и угуп турдук? – *обондорду* – толуктооч; к а н д а й обондорду? – *назик* – аныктооч. Мында сүйлөмдүн ар бир мүчөсү атайын бир суроого жооп берип, өз ара байланышып келди. Ал эми *курбулар*, *менин оюмча*, *баракелде* деген сөздөр тигил же бул сөз менен байланышып, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алышкан жок. Анда бул сөздөр эмне үчүн колдонулду? Алар мына мындай мааниде колдонулду. Биринчиден, *курбулар* – каратма сөз, ал айтылып жаткан ой-пикир кимге багытталгандыгын билдирди. Демек, биз *курбуларыбызга* кайрылып, алардын көңүлүн өзүбүзгө буруп жатабыз. Экинчиден, айтылып жаткан ойго карата менимче өз мамилебизди билдирдик. Үчүнчүдөн, сүйлөмдө ички эмоциялык сезим, ыраазы болгондук көрсөтүлдү. Ошентип, бул сөздөр сүйлөмгө кошумча боёк берип турат, алардын ар биринин өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн окуучуларга конкреттүү мисалдар аркылуу түшүндүрүү керек да, эгерде сүйлөмгө каратма сөз, же киринди, же сырдык сөз катышса, каратма сөздүү сүйлөм, киринди сөздүү, же сырдык сөздүү сүйлөм деп аталарын түшүндүргөн оң. Демек, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдү үйрөнүүдө алардын семантикалык маанисине жана тыныш белгилерине көңүл буруу керек.

Каратма сөз айтылып жаткан ойдун кимге, эмнеге арналып жаткандыгын, башканын көңүлүн

ошол айтылып жаткан ойго буруу үчүн пайдаланылат. Алар көркөм адабияттарда, диалогдордо, ораторлордун сөздөрүндө, кайрылууларда, чакырыктарда, үндөөлөрдө, кулактандырууларда, кала берсе, жөнөкөй үй-бүлөлүк каттарда кеңири колдонулат. Биздин речибизде каратма сөз төмөнкүдөй аттардан болот:

1. Адам жана туугандыкка, кесипке, жашка ж.б. байланыштуу аттар: Токо, *Атай жетим деген балаңыз – ушул. Сенин колуңдан келет, балам.* (Т.С.)

2. Адамдардан башка жандуу заттардын аттары: *Ай, к а р т к ү р ө ң, сага кудай бардыр. Салам бербеген мырзаларга кайрылбай өтүп кетет элең.* (Ш.Б.)

3. Жансыз заттардын аттары: *Саламатсыңарбы, а с ы л з а т т е р е к т е р!* (Ч.А.)

Каратма сөз атооч жөндөмдөгү зат атоочтон болуп, сүйлөмдө интонациялык жактан өзүнчө бөлүнүп айтылат да, жазууда үтүр менен ажыратылат. Сыртынан караганда, каратма сөздү ажыратуу иши анчейин кыйын эместей сезилет, бирок бул маселе боюнча окуучулардын көбүрөөк ката жиберет тургандыгын байкоого болот. Каратма сөз да, ээ да атооч жөндөмөсүндө тургандыктан, окуучулар ээни каратма сөз, тескерисинче, каратма сөздү ээ деп аныкташат.

Бул теманы үйрөнүүнүн алгачкы учурунда ээ менен каратма сөздү өз ара салыштырып, алардын ортосундагы айырмачылыкты окуучуларга ачып берүүбүз зарыл. Бул үчүн бир нече сүйлөмдөр тандалып алынып, аларга синтаксистик талдоо жүргүзүлөт. Тандалып алынган сүйлөмдөрдө бир эле сөз биринчи учурда ээнин, экинчи учурда каратма сөздүн милдетин аткара алгандай болсун.

1 Динар айыл чарба көргөзмөсүнө барат	Динар, сен айыл чарба көргөзмөсүнө барасыңбы?
2 Урумкан эне балдарга жакшы кабар алып келди.	Урумкан эне, балдарга жакшы кабар алып келдиңизби?
3 Курбулар көптөн бери Жапардын созолонтуп ырдаганын сагындык	Курбулар, көптөн бери Жапардын созолонтуп ырдаганын сагындык.

Адегенде сол жактагы мисалдарга көңүл бурулуп, мына булар белгиленүүгө тийиш: берген мааниси боюнча бардыгы – жай сүйлөм; *Динар, Урумкан эне, курбулар* деген сөздөр ээлик милдетти аткарышты; алар ким? кимдер? деген суроолорго жооп берди. Мындан кийин ушул эле сүйлөмдөрдү оң жактагылар менен салыштырабыз. Биринчи жана экинчи сүйлөм оң жакта суроолуу сүйлөмдүн маанисинде колдонулду. *Динар, Урумкан эне, курбулар* дегендер мурункудай сүйлөмдүн ээси болбойт, себеби алар каратма сөз. Ээнин милдетин *сен, сиз, биз* деген сөздөр аткарат.

Ошентип, талдоонун жана сүйлөмдөрдү өз ара

салыштыруунун негизинде мындай жыйынтыкка келебиз: а) каратма сөз атооч жөндөмөсүндө келип, затка тике арналып, кайрылуу иретинде айтылып жаткан ойдун кимге арналгандыгын жана угуучунун көңүлүн ага буруу үчүн гана колдонулду, ошондуктан ээлик милдетти аткарбайт; б) каратма сөз зат атоочтон же заттык маанидеги сөздөрдөн болот; в) көбүнчө чакырык, суроо, буйруу, өтүнүү маанисиндеги сүйлөмдөрдө кезигет; г) сүйлөмдө интонациялык жактан көтөрүңкү үн менен айтылат да, жазууда үтүр менен ажыратылат; д) сүйлөмгө каратма сөз катышса каратма сөздүү сүйлөм болот.

Окуучулар каратма сөздүн маанисин өздөштүргөн соң, алардын сүйлөмдөн алган ордуна, тыныш белгисине көңүл бурулат. Алардын сүйлөмдөгү орду эркин, кайсы жерде турбасын, бардык учурда бирдей мааниде колдонулат. Мындан сүйлөмдүн мааниси өзгөрбөйт. Бул боюнча көрсөтмө курал же слайд даярдап пайдаланган ыңгайлуу. Алсак: 1.Толгонай, алгачкы жолу ушунда келгениң эсиндеби? 2. Педагогдор! Жаш муундарга терең билим бергиле! 3.Ук, жер жүзү, Чүй боорундай жерим бар. 4.Ынтымакта жашайлы, кымбаттуу балдар. Слайда көрсөтүлгөн сүйлөмдөргө оозеки талдоо жүргүзүү жагы ыңгайлуу, себеби жазуу түрүндөгү талдоо көбүрөөк убакытты алап кылат. Биринчи жана экинчи сүйлөмгө талдоо жүргүзүлүп, сүйлөмдүн башында келген каратма сөздөн кийин кайсы убакта үтүр же илеп белгиси коюла тургандыгы аныкталат.

Сүйлөмдүн башталышынан орун алган каратма сөз айтылуучу ой-пикирдин кандай мааниде берилип жаткандыгына байланыштуу жай же күчтүү интонация менен айтылышы мүмкүн. Ушуга байланыштуу тыныш белгиси да жазууда ар башкача коюлат. Мисалы, биринчи сүйлөмдө каратма сөз жай интонация менен айтылгандыктан, үтүр аркылуу ажыратылса, экинчисинде күчтүү интонация менен айтылып, илеп белгиси коюлду. Демек, илеп же үтүр белгисин колдонууда каратма сөздүн кандай мааниде, кандай интонацияда айтылгандыгы эске алынат. Мындай болгондон кийин, сүйлөмдү же текстти көркөм окуп, алардын интонациялык өзгөчөлүктөрүн туура кабыл алууга машыгуу зарыл.

Сүйлөмдүн башталышында келген каратма сөздөргө чакыруу, кайрылуу интонациясы мүнөздүү, ошондуктан айтылуучу ой түздөн-түз ошол затка же адамга тиешелүү болуп турат. Эгерде окуучулар каратма сөздүн кандай интонацияда айтылгандыгын туура кабыл алууга машыгышпаса, үтүрдүн ордуна илеп, тескерисинче, илеп белгисинин ордуна үтүрдү алмаштырып коюшуп, тигил же бул белгини эркин тандап алалбай калышы ыктымал. Ошондуктан каратма сөз катышкан сүйлөмдү ар түрдүү интонация менен (адегенде жай, экинчисинде күчтүү) окуй билүүгө окуучуларды машыктыруу – мугалимдин милдети. Бул үчүн төмөнкүдөй мисалдардан тышкары каратма сөздүн семантикалык маанисин аныктоого да көңүл бурабыз. Төмөнкү таблицадагы сүйлөмдөр оозеки талданат. Бул үчүн окуучулар бир-бирине суроо берип талдоо жүргүзүшсө натыйжалуу болот.

1. Данияр, мына мен өзүм келдим. (Ч.А.)	Данияр! Мына мен өзүм келдим.
2. Кадырлуу жолдоштор, тапшырган кызматыңарды орундаттым. (К.Ж.)	Кадырлуу жолдоштор! Тапшырган кызматыңарды орундаттым.

Сүйлөмдүн ортосунда же аягында келген каратма сөздөрдө тыныш белгилер кандайча коюларын өздөштүрүүнү окуучулардын өзүлөрүнө тапшыруу керек. Бул үчүн жогорудагы үчүнчү, төртүнчү сүйлөмдөр окуучуларга сунуш кылынат да, мугалим менен төмөнкүдөй аңгемелешүү жүрөт.

М у г а л и м. 3-сүйлөмдө каратма сөз барбы?

О к у у ч у. *Жер жүзү* деген – каратма сөз.

М у г а л и м. Туура, сүйлөмдүн кайсы жеринде келди жана үтүр кандайча коюлду?

О к у у ч у. Сүйлөмдүн ортосунда келди да, үтүр каратма сөздүн эки жагына коюлду.

М у г а л и м. Төртүнчү сүйлөмдөгү каратма сөздүн орун тартиби жана ага коюлган тыныш белгиси жөнүндө ким айтып берет?

О к у у ч у. Төртүнчү сүйлөмдө *кымбаттуу балдар* – каратма сөз, сүйлөмдүн аягында келди да, өзүнөн мурда үтүр коюлду.

М у г а л и м. Туура, каратма сөз сүйлөмдүн кайсы жеринде келет экен?

О к у у ч у. Каратма сөз сүйлөмдүн башында, ортосунда жана аягында келет.

Аңгемелешүүнүн акырында жыйынтык чыгарылат:

а) каратма сөз сүйлөмдүн башталышында келип, жай интонация менен айтылса, өзүнөн кийин үтүр коюлат;

б) каратма сөз сүйлөмдүн башында келип, күчтүү интонация менен айтылса, өзүнөн кийин илеп белгиси коюлат;

в) каратма сөз сүйлөмдүн ортосунда келсе, анын эки жагына үтүр белгиси коюлат;

г) эгерде сүйлөмдүн аягына келсе, үтүр өзүнөн мурда коюлат.

Каратма сөз кайрылуунун ар кандай объектисин көрсөткөндө бир өңчөй түрүндө колдонулат: 1. *Ана, ата, иним Кычан! Аман-эсен турасыңарбы?* (Ш.Б.)

Айрым учурда каратма сөз сүйлөмдүн башталышында келип, бир нече ирет кайталанса, анын кандай интонацияда айтылып жаткандыгына байланыштуу ар биринен кийин тиешелүү тыныш белгиси (үтүр же илеп белгиси) коюлат. *Урумкан эне! Урумкан эне! Күн чыгып калбадыбы?* (Ш.Б.)

Каратма сөз сырдык сөз менен катар келген учурда экөө тең үтүр же илеп белгиси менен ажыратылат: 1. *Кокуй, Элебес, Чоңкол келип калыптыр.* (М.Э.) 2. *Ой, Токтогул! Токтогул! Барсыңбы үйдө?*

Үй-бүлөлүк каттарда каратма сөздөн кийин илеп белгисин коюп, кийинки сапты жаңы жолдон баштап жазуу адатка айланган. Кээде бирөөгө болгон өзүнүн кайрылуусун, сезимин өзгөчө белгилегиси

келсе, каратма сөздөн кийин тыныш белгисинин бир нече ирет (үчтөн ашык эмес) кайталанып коюлган учурлары бар: *Каралдым Жапар!!! Мен сырттан келсем, сен аскерге жөнөп кеттиңи...* (К.Б.)

Жогорудагы сүйлөмдөрдө колдонулган каратма сөздөр сүйлөм тутумунда турганы менен сүйлөмгө мүчө боло албайт, а түгүл сүйлөмдүн ээси да боло албайт. Демек, каратма сөздөр интонациялык бөтөнчөлүккө ээ болуп, көтөрүнкү жана жай айтылат да, жазууда ал үтүр же илеп белгиси менен ажыратылат.

Каратма сөздү окутууда көнүгүүнүн, тапшырманын төмөнкүдөй түрлөрү колдонулса, бул тема боюнча окуучулардын алган билимдери тереңдейт.

а) Бир сөздөн турган каратма сөздү бир нече сөздөрдүн тизмеги аркылуу берүү: *Балам, биздин эмгек – кубанычтын жарчысы.* (Ж.Б.) *Урматтуу балам*, биздин эмгек – кубанычтын жарчысы.

б) Берилген сөздөрдү каратма сөздүн маанисинде колдонуп, сүйлөм түзүү жана анын речтеги маанисин түшүндүрүү. Таяныч сөздөр: *Ысык-Көл, уландар жана кыздар. Гүлнар, жолдоштор, Ала-Тоо.*

в) Сүйлөмдүн тутумундагы ээлик милдетти аткарган сөз экинчи бир учурда каратма сөздүн маанисинде колдонулсун. Бул үчүн окуучуларга даяр сүйлөмдөр берилет.

г) Каратма сөздү колдонуу менен окуучуларды бири-бирине суроо бердирип, ага жооп берүүгө үйрөтүү. Көнүгүүнүн мындай түрү окуучулар үчүн кызыктуу болот, анткени бул ишке окуучулардын өзүлөрү катышып, биздин речибизде каратма сөздүн кандай мааниде колдонулгандыгын практикада байкай алышат.

д) Каратма сөз катышкан тексттерди көркөм окуп, анын оозеки речтеги интонациясына көңүл буруу.

Бул иштер адабият сабагы менен байланыштуу жүргүзүлүүгө тийиш. Каратма сөздүн мааниси жана тыныш белгиси канчалык дурус өздөштүрүлсө, сырдык жана кириңди сөздөрдү үйрөнүү иши ошончолук жеңил болот.

КИРИНДИ СӨЗ

Айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн ар кандай мамилесин билдирип, баяндалып жаткан ойдун көркөмдүү, ачык-так, уккулуктуу болушунда кириңди сөздүн мааниси чоң.

Сүйлөмдө төмөнкүдөй мааниде колдонулат:

а) Айтылып жаткан ойдун канчалык даражада туура берилип жаткандыгын көрсөтөт. Мында айрым фактылар сүйлөөчү тарабынан же накта чындык, же божомолдоо, же боло турган нерсе катарында билдирилет: *чынында, ырасын айтканда, туурасын айтканда, шексиз, балким ж.б.*

б) ар кандай сезимдерди (кубаныч, капалануу, таң калуу, өкүнүү, кыжыры келүү) билдирет: *бактыга карай, бактысыздыкка жараша, тилекке каршы ж.б.*

в) Айрым пикирдин же сөздүн кимге тиешелүү экендигин көрсөтөт: *менин оюмча, биздин пикирибиз боюнча, менимче, сениңче, анын айтканына караганда ж.б.*

г) Ой-пикирдин айрым бөлүгүн тактоо, чектөө жана өзүнчө бөлүп көрсөтүү, аларды бир-бирине салыштыруу же карама-каршы коюу, ойду жыйынтыктоо, иретин көрсөтүү үчүн колдонулат: *мисалы, жок дегенде, биринчиден* ж.б.

Кириңди сөздүн жогоркудай маанисин өздөштүрүүнүн алгачкы учурунда бир жөнөкөй сүйлөм алынат: *Биз эртең жолго чыгабыз*. Мында ой-пикир жалпы эле баяндалды. Ушул сүйлөмдүн тутумуна кириңди сөздөрдү катыштыруу менен ага карата өзүбүздүн мамилебизди билдирип, сүйлөмдү кайра түзөбүз: 1. *Албетте, биз эртең жолго чыгабыз*. – Айтылып жаткан ой ишенимдүү берилди. 2. *Мүмкүн, биз эртең жолго чыгабыз*. – Ой божомолдонду. 3. *Бактыга жараша, биз эртең жолго чыгабыз*. – Эмоциялык сезим, кубануу. 4. *Агайдын айтканына караганда, биз эртең жолго чыгабыз*. – Ой пикирдин кимге таандык экендиги көрсөтүлдү.

Окуучулар кириңди сөздөрдү табышып, алардын кандай мааниде колдонулгандыгын, ой-пикирдин жалпы маанисине тийгизген таасирин аныкташат. Акырында мындай деген жалпы корутунду чыгарылууга тийиш: сүйлөөчү адам айтылып жаткан ойго карата өзүнүн ар түрдүү мамилесин билдирет, андай мамиле кириңди сөз аркылуу туюндурулат.

Кириңди сөздүн сүйлөмдөгү орду, каратма сөз сыяктуу, эркин болот, бирок кайсы жерде келбесин, андан сүйлөмдүн жалпы мааниси өзгөрбөй тургандыгын окуучулардын байкоолору зарыл. Мында тыныш белгилердин коюлуш орундарында гана өзгөчөлүктөр бар. Тыныш белгисинин кызматы кириңди сөздү башка сөздөр менен чаташтырбай, өзүнчө бөлүп көрсөтүү болуп эсептелет. Бул үчүн көрсөтмө куралдын пайдаланылышы пайдалуу. Таблица жасоодо кириңди сөз кызыл сыя менен жазылышы керек, ал даана көрүнүп турсун.

Кириңди сөз жана анын тыныш белгиси

Алдыңкы мугалимдердин тажрыйбаларында кээ бир теориялык маалыматтарды өздөштүрүп алуу жагы окуучулардын өзүлөрүнө сунуш кылынат. Бул жерде кириңди сөздүн тыныш белгиси жөнүндөгү түшүнүк ушундай ыкмада өздөштүрүлүшү мүмкүн, анткени мындан мурда өтүлгөн каратма сөздүн пунктуациясы да ушуга окшош.

Кириңди сөз катышкан сүйлөмдү үйрөнүүдө окуучулардын көңүлүн бура турган негизги маселелердин бири – айрым учурда алар өзүлөрүнүн лексикалык маанисин сактап, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарышы. Кээде ал өзүнчө туруп, же баяндоочтун тутумуна кошулуп, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Ушундай өзгөчөлүктү окуучуларга байкаттырууда сүйлөмдөрдү өз ара салыштырып кароо жагы пайдалуу. Салыштыруу үчүн колдонулуучу сүйлөмдөрдө бир эле сөз биринчи учурда кириңди сөздүн, экинчисинде сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алгандай болсун: 1. *Ошентип, дыйкан чарбанын бардык тармагы жаңырууда*. Элеттен келген балдарды Кузьмич ошентип кызыктырган. 2. *Шексиз, бул жүрүшкө кошулабыз*. Гүлнардын мектепке келери шексиз болду.

Сүйлөмдөр салыштырылып, алардын ортосундагы айырмачылыктар көрсөтүлөт. 1-сүйлөмдө *ошентип* өзүнчө туруп, сүйлөөчүнүн айтылуучу ойго карата болгон мамилесин билдирди, тактап айтканда, айтылуучу ойду жыйынтыктады жана интонация жагынан бөлүнүп айтылды. Ага тигил же бул сүйлөм мүчөлөрү аркылуу суроо берүүгө мүмкүн эмес. Демек, ал – кириңди сөз.

Ушул эле сүйлөмгө салыштырылып, *ошентип* деген сөздүн бышыктоочтук милдетти аткарып тургандыгы аныкталат. **К а н т и п** кызыктырган? – *ошентип* – бышыктооч. Экинчи мисалдагы *шексиз* деген сөз да биринчи учурда кириңди сөздүн, экинчи учурда *болду* деген сөз менен ажырагыз бирдикте айтылып, баяндоочтун милдетин аткарат. Кириңди сөз сыяктуу интонациялык жактан өзүнчө бөлүнүп айтылган жок, ошондуктан аны үтүр менен ажыратпайбыз. Жыйынтыктап айтканда, окуучулардын кириңди сөздү жаңылбай ажыратууда анын сүйлөмдөгү маанисин туура кабыл алууга үйрөнүүсү – негизги маселе.

Жазууда кириңди жана каратма сөздөр катарлаш келген учурлар да кезигет, анда алардын ар бири үтүр менен ажыратылат: *Менимче, жолдоштор, бул маселе туура чечилди. Жолдоштор, ошондой болсо да, Бйлаакты жумуштан чыгарууга мен каршымын.* (Н.Б.). Мындай учур окуу китебинде берилген эмес. Биздин оюбузча, бул жөнүндө окуучуларга эскертип коюу керек.

Драмалык чыгармалардагы ремаркалар да (пьесанын каарманы тарабынан сүйлөнбөй турган сөздөр же сүйлөмдөр) кириңди сөздүн же кириңди сүйлөмдүн катарына кошулуп, окуянын шарты, каармандардын ой-пикири, жүрүш-турушу ж.б. жөнүндө кошумча маалыматтарды баяндайт. Мындай ремаркалар кириңди сөздүн жана кириңди сүйлөмдүн өзгөчө түрүнө кирет да, кашаага алынып жазылат. **М и с а л ы:**

Ч ы н а р. Айылга барыңыз. (*Кетмекчи болот, сахнанын баардык жагынан сойлоп басмачылар киришет.*)

К у з н е ц о в (*күлүп*). Аны Чынар экөөңдөн сурайбыз. (*Бардыгына.*) Жолдоштор, Чынар – өлкөбүздүн алтын кызы. (*Ж.Б.*)

Оюбузду башкаларга түшүндүрүп жатканда ал боюнча кошумча эскертүүлөрдүн же түшүнүктөрдүн берилиши мүмкүн. Мындай кошумча маанидеги сүйлөмдөр кашаага алынып, кириңди сүйлөм деп аталары белгилүү. Алар мааниси жагынан бүткүл сүйлөмгө таандык болсо дагы, башкалар менен грамматикалык жагынан байланышта болбойт: *Фронтон бошонуп келе жаткан бир солдат (Күмүштаг деген жогорку айылдын баласы дешти) аскердин баары үй-үйлөрүнө кайтып келе жатат деп кабар айттырган имиш.* (*Ч.А.*)

Мындай көрүнүш сейрек кезигет, бирок бул маселе мугалимдин эсинде болууга тийиш.

Аталган тема боюнча көнүгүүлөрдүн түрлөрү:

а) Сүйлөмдөрдү көркөм окуп, кириңди сөздүн айтылып жаткан ойго тийгизген таасирин байкоо.

б) Каратма сөздөргө карата синонимдерди тандай билүү.

в) Кириңди сөздүн маанисинде колдонулган сөз экинчи учурда сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып турган учурларды салыштыруу: *Мүмкүн, сени санаторийге жиберип калышар* деген сүйлөм берилсе, ал мындайча оңдолуп түзүлөт: *Сени санаторийге жиберип калышы мүмкүн.*

Жогоруда сунуш кылынган көнүгүүнүн түрлөрүн мугалимдер ар ким өзүнүн методикалык чеберчилигине байланыштуу аларды өзгөртүп колдонушу мүмкүн.

Сырдык сөз

Сырдык сөз жөнүндөгү маалыматтар окуучуларга сөз түркүмдөрүн үйрөнүү учурунда берилген, жогорку класстарда анын речтеги мааниси жана тыныш белгиси күбүрөөк эске алынат. Сырдык сөз заттардын, буюмдардын аттарын, сын-сыпатын, санын, кыймыл-аракетин көрсөтпөйт, алардын ордуна да колдонулбайт. Сүйлөмдүн курамында туруп, айтылып жаткан ой-пикирдеги ички сезимди, адамдардын заттарга, айбанаттарга карата болгон түрдүү сезимдик мамилесин билдирүү үчүн кызмат кылат.

Сырдык сөздүн сүйлөмдөгү маанисин окуучуларга байкаттырууда мазмуну жагынан байланыштуу тексттер алынып, аларды бүткүл класска көркөм окуп берүү менен сырдык сөздөргө көңүл бурдурабыз. Бул үчүн мына мындай текст колдонулушу мүмкүн:

Эх, эми эмнесин айтайын, кесепеттүү согуш нечендердин кендирин кыйды. Атаганат, Жайнагым аман турганда не деген адам болор эле! Мүнөзүңдөн, кылык-жоругундан айланайын балам, кайдасың, кайдасың? О-о, дүйнө, о-о, жан жараткан жер! Бир оокумга гана, көз ачып жумганча гана баламды тирилтип, бир гана жолу көлөкөсүн көрсөтүп койсоңор?!. (Ч.А.) Ч.Айтматовдун "Саманчынын жолу" чыгармасындагы Толгонай эненин кайгыруу, өксүү, өкүнүү, кыжырлануу сыяктуу ички сезимдери эх, атаганат, айланайын, о-о деген сырдык сөздөр аркылуу берилди.

Сырдык сөз ойдун эмоциялуу, таасирдүү болушуна көмөктөш болору шексиз. Башка сөздөргө караганда, "сырдык сөздөр интонацияга өтө эле бай келет да, ал интонациянын жардамы менен бир эле сырдык сөз бир нече мааниде колдонулат". Демек, окутууда сырдык сөздүн ушундай өзгөчөлүгү көңүлдүн борборунда болууга тийиш. Сырдык сөздүн көп маанилүүлүгүн окуучуларга байкаттырууда аны сүйлөм менен бирдикте алып кароо керек:

1. *Ошондогу элдин күлкүсү, ай!* – Суктануу. 2. *Ай-ай-ай! Ушундай да иши кыласыңарбы.* (Н.Б.) – Кейүү. 3. *Ай, ушу сеники өтүп кетти.* (Н.Б.) – Ачуулануу, кыжырлануу. 4. *Ай, көп болсо да алар бизге батынбайт, адамдан жалтанбаган дүйнөдө эч жырткыч жок да.* (Т.С.) – Шектенүү. 5. *Ай-ай, не деген жигиттер ушул сонун жерин кайрылып көрө албай кетишти.* (Т.С.) – Өкүнүү.

Бул жерде ай деген сырдык сөз бир нече ички сезимди билдирди. Алардын мындай көп кырдуу,

эмоциялуу-экспрессивдүү маанисин аныктоодо окуянын шарты, сүйлөмдүн семантикалык мааниси жана автордук баяндоолор негизги критерийлерден болуп эсептелет. Мына ошон үчүн сырдык сөздүн мааниси сүйлөм жана текст менен байланыштырылып окутулууга тийиш.

Сырдык сөз өзүнчө интонация аркылуу сүйлөмдөн бөлүнүп айтылат. Сүйлөмдүн башталышында келген сырдык сөздөн кийин илеп же үтүр белгилерин колдонууда речтин интонациясына көңүл буруубуз зарыл, себеби тигил же бул белгинин колдонулушу интонацияга негизделген. Окуучуларды бул ишке машыктырууда мисалдарды көркөм окуйбуз да, интонациянын туура сакталышына көңүл бурабыз:

Бах! Биз өскөн төрлөр	<i>Па-най-най</i> , бул ишти качан бүтүрдүңөр?
Аттигинай! Жакып устанын жоктугун карачы. (Ш.Б)	<i>Аней</i> , темир жол тиги беттен өтөбү?
Баракелде! Иштесе, сендей иштесин.	<i>Кан</i> , китепти алып келбегенин карачы.
Эх! Баягы учурум болсо.	<i>Бах</i> , ушул жердеги алчанын коюулугун айтпа.

Мугалим адегенде биринчи сүйлөмдөрдү үлгү катарында интонациялык жактан туура окуп берүүгө тийиш. Окуп жаткан учурда окуучулар интонациянын жай же көтөрүңкү айтылышына байкоо жүргүзүп туруулары керек. Сүйлөмдөр окулуп бүткөн соң, окуучулардын алдына суроолор коюлат.

М у г а л и м. Сүйлөмдүн тутумундагы сырдык сөздөр кайсы? Алар интонациялык жактан кандайча окулду?

О к у у ч у. Сырдык сөздөр – *бах, най-най-най*; интонация жагынан эки башка үн ыргагы менен окулду: сол жакта күчтүү, оң жакта жай.

М у г а л и м. Сырдык сөздөргө кандай белги коюлду?

О к у у ч у. Сырдык сөздөргө үтүр жана илеп белгиси коюлду.

Мындай суроо-жооп иретинде өтүлгөн сабак окуучулар түшүнүктүү да, жеңил да, таасирдүү да болуп, мугалим бүткүл класстын активдүү иштешин камсыз кылууга үлгүрө алат.

Сырдык сөздүн тыныш белгисин терең түшүндүрүүдө төмөнкүдөй сүйлөмдөр сунушталып, анын тыныш белгилери жөнүндө түшүндүрүлөт.

1. Пай – пай, эмгекти сүйгөн кишилер алп экен го! 2. Бах! Ала –Тоомдун булагы тунуксун да, муздаксын. 3. Жемиш бактары, баракелде, сонун тигилиптир. 4. Айылдан качан келдиң, ботом?

Сырдык сөз катышкан тексттер менен иштеп жатканда окуучуларды көркөм окууга машыктыруу иши негизги маселелерден болуп саналат. Сырдык сөз боюнча өз алдынча иштөөнүн жолдору жана тапшырмалар:

а) сүйлөмдөрдү көркөм окуп машыгуу (интонацияны туура сактоо менен);

б) сырдык сөз сүйлөмдө кандай сезимди билдирip тургандыгын аныктай билүү;

в) анын сүйлөмдөгү ордун алмаштырып түзүп, тыныш белгилердин коюлуш орундарына байкоо жүргүзүү;

г) сырдык сөздөрдү пайдаланып чакан текст түзүү, аңгеме жазуу; анда өзүнүн ички сезимдерин билдирүү ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, "Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр" деген тема боюнча иш алып барууда мугалим төмөнкүдөй милдеттерди жүзөгө ашырууга тийиш:

а) каратма сөз, кириңди сөз жана сырдык сөздөрдүн сүйлөмдөгү маанисин окуучулардын түшүнө билүүсүнө жетишүү;

б) бул сөздөрдүн тыныш белгисин эске алуу менен пунктуациялык сабаттуулукка ээ болуу;

в) аталган сөздөрдү оозеки жана жазма кептерде эркин колдоно билүүгө машыгуу;

г) адабий көркөм тексттер менен иштөө аркылуу окуучуларда көркөм окуу маселесин өнүктүрүү ж.б.

Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдүн кептеги мааниси жана аларга коюлуучу тыныш белгилер өтүлүп бүткөндөн кийин кайталоо сабагы жүргүзүлөт. Мындай сабактын мааниси жөнүндө профессор Н.С.Поздняков мындай дейт: «Кайталоо бул машыккандарды жана өздөштүрүп алгандарды жөнөкөй гана бекемдөө болбостон, ошолорду дагы терең жана кененирээк бышыктоо болот. Бул – билим берүүчү процесс, анын негизинде теориялык жактан өздөштүрүп алгандарды практикада колдоно билүү керек». (Н.С.Поздняков. Методика преподавания русского языка. – М.: Учпедгиз, 1955. – 51-бет.)

Ошентип, жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин үйрөнүүдө теориялык материалдарды курулай эле жаттап алуудан алыс болуп, машыгуу, көнүгүү жана үйрөнүү иштери көңүлдүн борборунда болушу зарыл. Практикалык иштер аркылуу окуучулар тилдин коммуникативдүү кызматын, анын касиеттүү күчүн баамдай алгандай болушсун. Бул үчүн тексттер менен көбүрөөк иштөө талап кылынат.

Каратма, кириңди жана сырдык сөздөр оозеки сүйлөшүүдө өтө көп колдонулат. Алар үчөө тең сүйлөмдүн тутумунда турат, бирок ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктооч катары сүйлөмдүн мүчөлүк милдеттин аткара албайт. Алар тил илиминде грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр деп аталышат. Алардын түзүлүшү да, тыныш белгилери да, сүйлөмдөгү орун тартиби да бирдей болуп, ар бири өзүнчө сүйлөм

катары оозеки жана жазуу речибизде кеңири колдонулуп, каратма, кириңди, сырдык сөздүү эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн тобун түзүшөт. Бирок каратма жана сырдык сөздөн айырмаланып, кириңди сөздөр кээде сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып калган учуру да кездешет. Мына ушундай өзгөчөлүктөрдү мугалимдер окуучуларга мисалдардын негизинде баса белгилеп түшүндүрүүлөрү зарыл. Ошондо гана окуучунун билими тереңдейт.

Адабияттар:

1. Абдурахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. - Ташкент: АН УзССР, 1960. - 126 б.
2. Аргынов Х. Казак тили методикасы: Синтаксис, пунктуация. 2-басылышы. - Алматы: Мектеп, 1974. - 296 б.
3. Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. - М.: Высшая школа, 1990. - 166 б.
4. Актанов Т., Бакеев К., Макеев Н. Кыргыз тилинин синтаксиси: Толук эмес орто жана орто мектептер үчүн окуу китеби. II бөлүк. - Фрунзе: Кыргызмамбас» 1939-1950. - 132 б.
5. Баринова Е.А., Боженкова и др. Методика русского языка. - М.: Просвещение, 1974. - 368 б.
6. Бекбоев И. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык практикалык маселелери. Бийиктик. Б., 2011.
7. Бекбоев И. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. Бийиктик. Бишкек, 2001.
8. Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси. - Фрунзе: Кыргыз окуу педмамбас, 1958. - 282 б.
9. Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси: Жогорку окуу жайы үчүн. - Ф.: Мектеп, 1975. - 179 б.
10. Жакыпов Ы., Майрыков Д., Мураталиев М. Кыргыз тилинин грамматикасы: VII-VIII класстар үчүн окуу китеби. II бөлүк. Синтаксис (бардык басылышы). - Фрунзе: Мектеп, 1962-1983, - 175 б.
11. Жакыпов Ы., Майрыков Д., Өмүралиев Б. Кыргыз тили: VIII-IX класстар үчүн окуу китеби. II б. Синтаксис. 16-басылышы. - Ф.: Мектеп, 1991. - 186 б.
12. Иманалиев С. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр. - Фрунзе: Мектеп, 1969. - 110 б.
13. Өмүралиев Б. Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдү окутуу. - Фрунзе: Кыргыз илим-изилдөө педагогика институту, 1971. - 124 б.
14. Өмүралиев Б. Кыргыз тилин окутуунун урунттуу маселелери. - Фрунзе: Мектеп, 1986. - 106 б.
15. Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы. - Бишкек: Мектеп, 1991. - 266 б.
16. Өмүралиев Б. Кыргыз тили: 8-9-класстар үчүн окуу китеби. II б. Синтаксис. - Б.: Мектеп, 1992. - 231 б.

Рецензент: к.пед.н., доцент Салиева Д.